

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 27^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2003

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Άγγελικῆς Λαΐου καὶ συνεργατῶν, *The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ παρουσιάσω στὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ τρίτομο βιβλίο μὲ τίτλο «*The Economic History of Byzantium – From the Seventh through the Fifteenth Century*» (Ἡ Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου – Ἀπὸ τὸν Ἑβδομο ἕως τὸν Δέκατο Πέμπτο Αἰῶνα), στὴ συγγραφὴ τοῦ ὁποίου μετέσχον 36 ἔρευνητές, τὸ ἓνα τρίτο τῶν ὁποίων ἦταν ἐλληνικῆς καταγωγῆς. Τῇ γενικῇ εὐδύνῃ τοῦ σχεδιασμοῦ καὶ συντονισμοῦ τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου (Editor - in-Chief) εἶχε ἡ Ἀκαδημαϊκὸς καὶ Καθηγήτρια τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Harvard καὶ Ἀγγελικὴ Λαΐου, βοηθουμένη ἀπὸ Ἐπιστημονικὴ Ἐπιτροπή, ἡ ὁποία περιελάμβανε τὸν κ. Χαράλαμπο Μπούρα, τὴν κα Cécile Morrisson, τὸν Νικόλαο Οἰκονομίδη καὶ τὸν κ. Κωνσταντῖνο Πιτσάκη. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ κα Λαΐου, ἐκτὸς τῆς εὐδύνῃς αὐτῆς, ὑπῆρξε καὶ συγγραφέας ὀκτὼ ἐπὶ μέρους κεφαλαίων, στὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ ἐκεῖνα τῆς Εἰσαγωγῆς καὶ τοῦ τελευταίου (Ἑκτοῦ) Μέρους, ποὺ ἀφοροῦν στὴ φύση τῆς ἔρευνας καὶ τὰ γενικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας.

Ἡ παρουσιαζόμενη ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου ἐντάσσεται στὴ σειρά Dumbarton Oaks Studies No 39, ἡ δὲ ἐλληνικὴ ἔκδοση ποὺ θὰ ἀκολουθήσει ἔχει ἀναληφθεῖ ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς. Ἡ ὅλη ἐργασία χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Ἑνωσὴ Ἑλληνικῶν Τραπεζῶν. Πρόκειται γιὰ ἓνα σύγγραμμα 1.205 σελίδων, ποὺ περιλαμβάνει

πρόλογο, εισαγωγή, τήν κύρια ύλη, καθώς και κατάλογο συντομογραφιών, θεματικό εύρετήριο, γενικό εύρετήριο και κατάλογο των χρησιμοποιηθεισών εικονογραφήσεων. Ἐπὶ πλέον, ὑπάρχει ἐκτεταμένη βιβλιογραφικὴ κάλυψη, ἡ ὁποία πλασιώνει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὕλης, ἀλλὰ καὶ παρατίθεται στὸ τέλος κάθε κεφαλαίου.

*
* *

Τὸ Βυζάντιο, μολονότι καλύπτει ἓνα μεγάλο μέρος τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ποὺ βρίθκει ἀπὸ γεγονότα μεγάλης σημασίας, δὲν συγκέντρωνε, μέχρι πρότινος, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν, στὸν βαθμὸ ποὺ ἐπέβαλλε ἡ σημαντικότητά τους. Ἦδη, ὅμως, ἡ τάση αὕτῃ ἀντεστράφη. Τελευταίως, μάλιστα, ἄρχισαν νὰ καταβάλλονται ποικίλες καὶ ἔντονες ἐρευνητικὲς προσπάθειες στὸν χῶρο αὐτό. Ἕνα οὐσιώδους σημασίας τμήμα τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας —ὅπως κάθε ἱστορίας— εἶναι, φυσικὰ, τὸ ἀναφερόμενο στὴν οἰκονομία, γιὰ τὴν ὁποία μέχρι τώρα πολὺ ὀλίγα ἔχουν γραφεῖ διεθνῶς. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς διάφορες μελέτες εἰδικῶν θεμάτων, οἱ διαθέσιμες συνθετικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἐλάχιστες (δύο μνημονεύονται ἀπὸ τὴν κα Λαῖου στὴν Εἰσαγωγὴ της). Στὸν παρθενο αὐτὸ χῶρο ἡ κα Λαῖου, μὲ τὸ παρουσιαζόμενο ἔργο της, ἔρχεται νὰ καλύψει ἓνα κενό. Στὴν οὐσία ἐπιδιώκει νὰ ρίψει φῶς στὴ διαμόρφωση ἐνὸς οἰκονομικοῦ συστήματος, ποὺ, σὲ παγκόσμια κλίμακα, ἀποτελεῖ διάδοχο τῆς ἀρχαιότητος καὶ προπομπὸ τοῦ συστήματος ποὺ ἀναπτύχθηκε, ἀκολούθως, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη.

Πρέπει νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὅτι ἡ συγγραφή μιᾶς τέτοιας οἰκονομικῆς ἱστορίας προσκόπτει σὲ ποικίλες δυσχέρειες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σημαντικότερη ἀφορὰ στὴν ἀνεπάρκεια τῶν ποσοτικῶν δεδομένων ποὺ ἐκφράζουν τὶς διάφορες οἰκονομικὲς μεταβλητές, μολονότι ἡ ἀδυναμία αὕτῃ θεραπεύεται ἐν μέρει ἀπὸ τὴ χρήση νέων πηγῶν πληροφοριῶν, ὅπως εἶναι οἱ προσφερόμενες ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία. Ἀπὸ πλευρᾶς εὐρους τοῦ ἱστορούμενου ἀντικειμένου, ὡς βασικὸς σκοπὸς ἐτέθη ἡ σφαιρικὴ του κάλυψη, ποὺ σημαίνει ὅτι ἔπρεπε νὰ μελετηθεῖ ἡ οἰκονομία ὡς σύνολο καὶ ὄχι ὀρισμένες μόνο πλευρές της, γιὰ τὶς ὁποῖες, ἄλλωστε, ὑπάρχουν ἀξιόλογες ἐρευνητικὲς ἐργασίες. Ἰδιαιτέρη σημασία ἔχει τὸ ὅτι ἡ μελέτη δὲν περιορίσθηκε στὴν ἀποτύπωση τῆς ἀναπτύξεως τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ προχώρησε καὶ στὴ διερεύνηση τῆς διαρρώσεώς της. Σημειωτέον ὅτι, ἐνῶ γιὰ ὀρισμένες δραστηριότητες ἡ ἀνάλυση στηρίχθηκε σὲ προηγούμενες ἐργασίες, γιὰ ἄλλες

διεξήχθη πρωτότυπη έρευνα. Τα θέματα που εξετάζονται είναι ποικίλα, όπως οί δημογραφικοί παράγοντες, ή δομή και οργάνωση της παραγωγής στην αγροτική και αστική οικονομία, ή κατανάλωση, οί επενδύσεις, οί μηχανισμοί της πίστωσης, οί τιμές, οί τρόποι συναλλαγών, τὸ ἐσωτερικὸ καὶ διεθνὲς ἐμπόριο, ή νομισματική κυκλοφορία, τὰ χρηματοοικονομικά φαινόμενα, τὸ οἰκονομικὸ δίκαιο, ή οἰκονομική ιδεολογία καὶ ή θέση της βυζαντινῆς οἰκονομίας στὸν μεσαιωνικὸ μεσογειακὸ κόσμο. Κατὰ τὴν εξέταση τῶν οἰκονομικῶν ἐξελίξεων δὲν συγγέεται ή πορεία τους με ἐκείνη τῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐξελίξεων, τῶν ὁποίων ή συνοπτική ἱστορία παρουσιάζεται χωριστὰ στὴν Εἰσαγωγή. Παρ' ὅλον ὅτι οἱ οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξελίξεις, ἕως ἑνα βαθμὸ, ἀλληλοσπηρεάζονται, ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις στὴ βυζαντινὴ ἱστορία, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς κινοῦνται ἀντιθέτως.

Ἡ οἰκονομική ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἐκτείνεται σὲ περίοδο χιλίων περίπου ἐτῶν, ὅση, δηλαδή, ἦταν καὶ ή διάρκεια τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, τοῦ ὁποίου οἱ ρίζες ἀνάγονται στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία. Προηγήθηκε ή πρώτη- βυζαντινὴ περίοδος δύο αἰῶνων (4ος ἕως 6ος), ποὺ ἄρχισε με δύο βαρυσήμαντα γεγονότα: Τὴν ἀναγνώριση τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας νόμιμης, ἀλλὰ καὶ προστατευμένης ἀπὸ τὸν Αὐτοκράτορα καὶ τὴ μεταφορὰ της πρωτεύουσας ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ εξέταση της βυζαντινῆς ἱστορίας ἀρχίζει ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, ἐνὼ ή εἰς βάθος μελέτη της ἀπὸ τὸν 7ο καὶ φθάνει ἕως τὸν 15ο αἰῶνα. Σημειωτέον ὅτι ή αἰτιολόγηση της ἐπιλογῆς της ἀφετηρίας αὐτῆς στηρίζεται κυρίως στὴ διαπίστωση ὅτι ἔκτοτε διαμορφώθηκαν οἱ διαρθρώσεις μιᾶς μεσαιωνικῆς οἰκονομίας, ποὺ ἦταν, ὅμως, ποιοτικῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες.

Ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς ή κύρια ὕλη τοῦ ἔργου κατανέμεται σὲ ἑξὶ Μέρη καὶ 51 Κεφάλαια, με κριτήρια τὶς συνδυῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν γενικῶς στὴ βυζαντινὴ οἰκονομία, τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸν τρόπο λειτουργίας της. Ταυτοχρόνως, γίνεται καὶ διαχρονικὴ εξέταση ποὺ δίδει τὴ δυνατότητα ἀναλύσεως καὶ ἐρμηνείας τοῦ δυναμικοῦ στοιχείου της οἰκονομίας. Ὅμως, ή ἔρευνα ἐντοπίζεται σὲ ὀρισμένη μόνον περίοδο, ὅταν ή φύση τοῦ ἀντικειμένου ή ἱστορικοὶ λόγοι τὸ ἐπιβάλλουν, ὅπως συμβαίνει με τὴν ἀφιέρωση ὁλοκλήρου τοῦ Δευτέρου Μέρους στὰ συμβάντα τοῦ 6ου αἰῶνα, ὡς προοίμιο της μετέπειτα ἐξελίξεως της αὐτοκρατορίας. Τὰ λοιπὰ πέντε Μέρη της ὕλης ἀναφέρονται στὸ φυσικὸ περιβάλλον, τοὺς διαθέσιμους συντελεστὲς καὶ τὶς τεχνικὲς παραγωγῆς, στὴ διάρθρωση, τὴν οργάνωση καὶ ἀνάπτυξη της παραγωγῆς, στὴν ἀνταλλαγή, τὸ χρῆμα καὶ τὶς ἀγορές,

στούς οικονομικούς θεσμούς καὶ τὸ κράτος καὶ στὰ γενικὰ χαρακτηριστικά τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας.

*
* *

Στὰ ἐννέα κεφάλαια τοῦ Πρώτου Μέρους ἐξετάζονται οἱ φυσικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθήκες ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἰδίως ἀπὸ πλευρᾶς παραγωγῆς. Λόγω τῆς μεγάλῃς σημασίας ποὺ εἶχε γιὰ τὴ βυζαντινὴ οἰκονομία ὁ ἀγροτικὸς τομέας, παρέχεται στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀπὸ τὸν κ. Bernard Geyer συνοπτικὴ περιγραφὴ τῶν γεωγραφικῶν παραγόντων ἀπὸ τοὺς ὁποίους προσδιορίζεται ὁ τομέας αὐτός. Ὁ μεσογειακός, κατὰ κύριο λόγο, χαρακτήρας τῆς αὐτοκρατορίας, μὲ ὅ,τι αὐτὸ σημαίνει ἀπὸ πλευρᾶς μορφολογίας τοῦ ἐδάφους, κλίματος καὶ γεωλογικῆς δομῆς, ἐδίδε τὴ δυνατότητα διατηρήσεως στὴ γεωργία τῆς ἰσορροπίας μεταξὺ τῆς δένδροκομίας καὶ τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν, στὰ πλαίσια μιᾶς ἐντατικῆς πολυκαλλιέργειας. Ὅμως, κατὰ τὴ μακροαίωνα βυζαντινὴ ἱστορία σημειώθηκαν σημαντικὲς μεταβολὲς στὴν καλλιεργούμενη ἔκταση καὶ στὴ χρῆση γῆς γενικότερα, λόγω ποικίλων γεγονότων, ποὺ ἀφοροῦν στὸ κλίμα, τοὺς σεισμούς, τοὺς πολέμους καὶ τὶς ἐπιδημίες. Ὡστόσο, μεγαλύτερη σημασία καὶ ἀπὸ τὶς φυσικὲς συνθήκες εἶχε στὴ βυζαντινὴ παραγωγή ὁ συντελεστής «ἐργασία», τὸν ὁποῖο πραγματεύεται τὸ ἀμέσως ἐπόμενο κεφάλαιο τῆς κας Ἀγγελικῆς Λαΐου. Γίνεται ἀναφορὰ στὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ διατυπώνονται ὁρισμένες πιθανολογήσεις σχετικὰ μὲ τὸ μέγεθός του, τὴ σύνδεσή του ὡς πρὸς διάφορα κριτήρια, καθὼς καὶ τὶς γενικότερες δημογραφικὲς ἐξελίξεις. Ἡ ἀνάλυση ἐδῶ ἀναφέρεται καὶ σὲ ἄλλους παράγοντες, ὅπως εἶναι ἡ διατροφή καὶ ἡ νοσηρότητα τοῦ πληθυσμοῦ.

Βασικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν οἰκονομικῶν, ἀλλὰ καὶ στρατιωτικῶν συνθηκῶν, ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἔπαιζε ἡ κατάσταση τῶν ἐπικοινωνιῶν, χερσαίων καὶ θαλασσίων, στὶς ὁποῖες εἶναι ἀφιερωμένο τὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς κας Ἄννας Ἀβραμέα. Ὡς πρὸς τὶς χερσαῖες, ἐκτίθενται ὁ τρόπος ὀργανώσεως καὶ ἡ συγκρότηση τοῦ ὁδικοῦ συστήματος ποὺ κληρονόμησαν οἱ Βυζαντινοὶ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ προσήρμοσαν στὶς ἀνάγκες τους, ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Παρέχονται ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ δύο σημαντικὲς περιοχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας, ποὺ εἶναι τὰ Βαλκάνια καὶ ἡ Μικρὰ Ἀσία. Εἰδικῶς στὰ Βαλκάνια, μὲ βάση τὶς ἰδιομορφίες τοῦ ἐδάφους τους, περιγράφονται καὶ ἀξιολογοῦνται ἡ «βασιλικὴ ὁδός», ποὺ εἶναι ἡ πιὸ σημαντι-

κή διαγώνιος όδική άρτηρία, οί μείζονες άρτηρίες από βορρά πρὸς νότον καί οί διασταυρούμενες όρίζοντιες καί κάθετες όδοί. Οί άρτηρίες αὐτές, ὅταν κατευθύνονται πρὸς νότο συναντοῦν τήν Ἑγνατία Ὀδό, πού διασχίζει τὸν βαλκανικὸ χῶρο καί συνδέει τήν Ἀδριατικὴ μετὸ Αἰγαῖο καί τήν Προποντίδα, δηλαδή τὴ Ρώμη μετὴν Κωνσταντινούπολη. Πρὸς νότον ἡ Ἑγνατία Ὀδὸς διακλαδίζεται μετὰ κατεύθυνση τήν κεντρικὴ Ἑλλάδα καί τήν Πελοπόννησο. Σχετικὰ μετὰ τίς θαλάσσιες ἐπικοινωνίες, λειτουργοῦσαν οί γραμμὲς τοῦ ἄξονα βορρᾶ - νότου, πού συνδέει τήν Κωνσταντινούπολη μετὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, τήν Αἴγυπτο καί τίς ἀκτὲς τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς, καθὼς καί ἐκεῖνες πού συνδέουν τήν Κωνσταντινούπολη μετὰ τίς Δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τήν Ἰταλία καί τὴ Βρετανία. Χωριστὰ ἐξετάζεται στὸ τέταρτο κεφάλαιο ἀπὸ τὸν κ. Γεώργιο Μακρῇ ἡ ναυτιλία τοῦ Βυζαντίου, βάσει τῶν διαθεσίμων στοιχείων πού ἀφοροῦν στοὺς τύπους τῶν πλοίων, τὴ χωρητικότητά τους, τὴν ιδιοκτησία τους, ἀλλὰ καί τὰ ναυπηγεῖα.

Τὰ λοιπὰ πέντε κεφάλαια τοῦ Πρώτου Μέρους ἀφοροῦν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, στὶς συνδῆκες πού χαρακτηρίζαν ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους παραγωγικοὺς κλάδους τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, πού ἀνήκουν στὸν πρωτογενῆ καί δευτερογενῆ τομέα. Στὸ πέμπτο, κατὰ σειρὰν, κεφάλαιο ἀναλύονται ἀπὸ τὸν κ. Anthony Bryer, μετὰ τεχνικὴ καί φιλολογικὴ ἐμβάθυνση, τὰ διάφορα μέσα πού ἐχρησιμοποιοῦντο στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἐξετάζεται πλῆθος ἐργαλείων καί διατυπώνεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ περισσότεροὶ Βυζαντινοὶ ἀγρότες ἔσκαβαν τὸ ἔδαφος ὄχι μετὰ ἀλέτρι, ἀλλὰ μετὰ χέρι, ἄλεθαν τοὺς σπόρους τοὺς ὄχι μετὰ μύλο, ἀλλὰ μετὰ χέρι, καί μετέφεραν τὰ προϊόντα τοὺς ὄχι μετὰ κάρο, ἀλλὰ μόνοι τοὺς ἢ μετὰ ζῶα τους, πού σημαίνει ὅτι τὰ κύρια μέσα τῆς βυζαντινῆς παραγωγῆς ἦσαν οἱ μύες τῶν χωρικῶν.

Τὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια ἀναφέρονται στὶς ἐξορυκτικὲς δραστηριότητες καί τὴ μεταποίηση τῶν προϊόντων τους. Συγκεκριμένα, στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν κ. Klaus - Peter Matschke ἡ ἐξέλιξη τῆς μεταλλευτικῆς παραγωγῆς ἀπὸ τὴ Ρωμαϊκὴ Περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία εἶχε λάβει μεγάλες διαστάσεις καί περιελάμβανε χρυσό, ἄργυρο, καθὼς καί ἄλλα μέταλλα, ὅπως χαλκὸ καί σίδηρο. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἐξόρυξή τους συνεχίσθηκε μέχρι τὰ μέσα τῆς Βυζαντινῆς Περιόδου μετὰ πολὺ ἀπλὲς μεθόδους παραγωγῆς. Ὅμως, ἡ κατάτμηση τῆς αὐτοκρατορίας σὲ πολλὰς πολιτειακὲς ὀντότητες, στὶς ἀρχὲς τοῦ 13οῦ αἰῶνα,

περιόρισε αισθητά τη μεταλλευτική ανάπτυξη. Παραλλήλως με την εξόρυξη μεταλλών κινήθηκε στο Βυζάντιο και η μεταλλουργία, καθώς και η κατασκευή μεταλλικών ειδών, δραστηριότητες που εκτίθενται στο έβδομο κεφάλαιο από την κα Μαρία Παπαθανασίου. Οι σχετικές τεχνικές, που είχαν και αυτές αρχαία παράδοση, βελτιώθηκαν κατά τη Βυζαντινή περίοδο, χρησιμοποιούντο δε όχι μόνο για την κατασκευή όπλων, εργαλείων και κοσμημάτων, αλλά και για τη διακόσμηση κτηρίων. Οι δραστηριότητες αυτές συνέβαλλαν στην τόνωση της οικονομίας και στην πολιτική και πολιτιστική λαμπρότητα του κράτους. Παρόμοιο ρόλο έπαιζαν και τα λατομικά προϊόντα, τα οποία πραγματεύεται ο κ. Jean - Pierre Sodini στο όγδοο κεφάλαιο. Ός προς τα μάρμαρα, το οικονομικό όφελος από τη βυζαντινή γλυπτική στο τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δέν συγκρινόταν με εκείνο της περιόδου από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα, όταν ακόμη η ζήτηση των προϊόντων αυτών ήταν σχετικά ύψηλή. Ένας άλλος μεταποιητικός κλάδος που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη σε όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορίας είναι η μεταξουργία, της οποίας οι τεχνικές παραγωγής και επεξεργασίας, καθώς και οι συνθήκες εμπορίας περιγράφονται από την κα Anna Muthesius στο ένατο —και τελευταίο— κεφάλαιο του Πρώτου Μέρους.

*
* *

Όπως ήδη είπαμε, στην ανάπτυξη της ύλης παρεμβάλλεται η εξέταση της βυζαντινής οικονομίας κατά τον 6ο αιώνα, κατά τον οποίο η αυτοκρατορία έκτεινόταν σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου, ύστερα από τις εκστρατείες του Ίουστινιανού. Πρόκειται για το πρώτο από τα δύο κεφάλαια του Δευτέρου Μέρους, όπου η κα Cécile Morrisson και ο κ. Jean - Pierre Sodini παρέχουν μια πλήρη εικόνα της καταστάσεως, χρησιμοποιώντας αρχαικό υλικό, αλλά και, σε σημαντική έκταση, αρχαιολογικό. Έν πρώτοις, περιγράφονται οι πληθυσμιακές συνθήκες κατά γεωγραφικές περιοχές και κατά κατηγορίες οικισμών. Ός προς τους αγροτικούς το ενδιαφέρον εντοπίζεται στην ανάπτυξη των χωριών, καθώς και στη σύνδεσή τους με τις πόλεις, από την οποία προέκυψαν «δευτερεύοντα αστικά κέντρα». Αναλύεται, επίσης, ο ρόλος των πόλεων, ή συγκρότησή τους και η προστασία τους, αλλά και η βαθμιαία αποδυνάμωσή τους, που συνετέλεσε σε κλίμα κρίσεως, κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα, με διαφορετικές φάσεις κατά περιοχές, όπως είναι η Ελλάδα, η Μικρά Ασία και τα Νησιά του Αιγαίου, η Κρήτη και η Κύπρος. Η δημογραφική εξέταση συμπληρώνεται

μέ γενικίες, ἐλλείψει κατάλληλων στοιχείων, παρατηρήσεις που ἀφορούν κυρίως στις ἐπιδράσεις στὴ θνησιμότητα τῶν μεγάλων ἐπιδημιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομίας, τὰ προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, σὲ ὅλη τὴ μεσογειακὴ περιοχὴ, ἐξακολούθησαν καὶ κατὰ τὸν 6ο αἰῶνα νὰ μὴ διαφέρουν ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ἀρχαιότητος. Σημαντικὴ θέσῃ στὰ εἶδη διατροφῆς κατεῖχαν ἐκεῖνα τοῦ ζωικοῦ κεφαλαίου. Ἡ βιοτεχνία ἐκάλυπτε ἓνα εὐρὺ φάσμα κλάδων, ὅπως ἡ ἀγγειοπλαστικὴ, ἡ ὑαλουργία, ἡ ὑφαντουργία, ἡ ἐριουργία, ἡ ξυλουργικὴ καὶ ἡ κατασκευὴ μεταλλικῶν εἰδῶν, στὴν ὁποία ἤδη ἀναφερθῆκαμε. Τὸ ἐμπόριο τῶν ἀγροτικῶν καὶ βιοτεχνικῶν προϊόντων ἐξακολούθησε νὰ εἶναι δραστηριοποιημένο σὲ ὅλο σχεδὸν τὸν 6ο αἰῶνα, ἂν καὶ σὲ κάπως χαμηλότερο ἐπίπεδο, σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀμέσως προηγούμενους αἰῶνες. Οἱ διάφορες οἰκονομικὲς συναλλαγὲς διευκολύνονταν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σταθεροῦ καὶ εὐκαμπτοῦ νομισματικοῦ συστήματος. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση αὐτὴ συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ 6ου αἰῶνα ἡ αὐτοκρατορία εἶχε φθάσει σὲ ἓνα ἀρκετὰ ὑψηλὸ ἐπίπεδο εὐημερίας, κυρίως λόγῳ τῆς διατηρήσεως τῆς εἰρήνης γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες. Ὡστόσο, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ δευτέρου ἡμίσους τοῦ 6ου αἰῶνα ἡ κατάστασις ἀλλάξε. Τὰ δημογραφικὰ προβλήματα ποὺ δημιουργήθηκαν, κυρίως ἀπὸ τὴν πανώλη, περιορίσαν τὶς δυνατότητες τῆς αὐτοκρατορίας νὰ ἀποτρίψει τὶς εἰσβολὰς τῶν Σλάβων καὶ τῶν Ἀράβων. Ἔτσι, οἱ λύσεις ποὺ χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ Ἡρακλείου δὲν μπόρεσαν πλέον νὰ ἀναστρέψουν τὸν ροῦ τῶν γεγονότων. Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὶς οἰκονομικὲς συνθήκες ποὺ ὑπῆρχαν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐκτίθενται στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ Δευτέρου Μέρους, ὑπὸ μορφήν ἐιδικῆς μελέτης, ἀπὸ τὸν κ. James Russell. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς προῆλθαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ποὺ ἐνήργησαν Καναδοὶ ἀρχαιολόγοι στὸ Ἀνεμούριο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπὸ τὸ 1965.

*
* *

Τὰ εἴκοσι ἓνα κεφάλαια τοῦ Τρίτου Μέρους, μὲ τὸ ὅποιο, οὐσιαστικῶς, ἀρχίζει ἡ ἱστορία τῆς νέας περιόδου τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀναφέρονται στὴν παραγωγὴ καί, εἰδικότερα, στὴ διάρθρωση, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν ἀνάπτυξή της. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ ἐρευνᾶται μὲ βάση τὴ διάκριση τῆς οἰκονομίας σὲ ἀγροτικὴ καὶ ἀστική. Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία καλύπτει τὰ τρία πρῶτα κεφάλαια ὡς ἑξῆς: Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ὁ κ. Jacques Lefort περιγράφει

σέ σχετικά μεγάλη έκταση, παρὰ τὴν ἔλλειψη δεδομένων, τὴν κατάστασιν τῆς βυζαντινῆς γεωργίας κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα, ἀρχίζοντας μὲ τὴν παροχὴ πληροφοριῶν ποὺ συμπληρῶνουν ἐκεῖνες ποὺ δίδονται στὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ Πρώτου Μέρους. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς ἀφοροῦν στὴν κοινωνικὴ ὀργάνωσιν τῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία στηριζόταν στὴν ὑπαρξὴ δύο πόλων: Τοῦ χωριοῦ καὶ τοῦ ἀγροκτήματος, καθὼς καὶ στὴν καλλιέργειαν τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἀρόσιμων ἐκτάσεων ἀπὸ τὶς οἰκογένειες τῶν χωρικῶν. Περιγράφονται οἱ διάφορες μορφὲς ἐχμεταλλεύσεως, στίς ὁποῖας περιλαμβάνονται τὰ δένδρα, τὰ δημητριακά, τὰ λαχανικά, τὰ βιομηχανικά φυτά, τὰ ἀμπέλια καί, ἐπὶ πλέον, οἱ ἀκαλλιεργητὲς ζῶνες, τὰ δάση, ἡ θήρα, ἡ ἀλιεία καὶ οἱ βοσκότοποι.

Ἀκολουθεῖ μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυσιν τῶν ἀναπτυξιακῶν παραγόντων τῆς βυζαντινῆς γεωργίας κατὰ τὴν κρίσιμην ἐκείνην περίοδον, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν πληθυσμιακὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν αὔξησιν τῆς ζήτησεως, ποὺ ἐπόμενο ἦταν νὰ σημειωθεῖ, καὶ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὶς ἀρνητικὰς ἐπιδράσεις ποὺ ἀσκήθησαν ἀπὸ τὶς μεγάλας ἐπιδημίες, ἀλλὰ καὶ τὶς ποικίλας ἐπιδράσεις ποὺ εἶχαν οἱ σλαβικὲς ἐισβολές. Γενικῶς, παρατηρήθηκε αὔξησιν τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων. Μέχρι τὸν 10ο αἰῶνα φαίνεται ὅτι τὸ χωριὸν ἔπαιζε σημαντικὸ ρόλον στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἔτσι, ἡ ἔκτασίς του κατέστη χώρος μετασχηματισμῶν, ἀποτέλεσμα τῶν ὁποίων ἦταν τὸ ἀγρόκτημα νὰ καταστῇ ὁ κυρίαρχος θεσμὸς τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Κατὰ περιόδους σημειώθηκαν διακυμάνσεις ποὺ περιεῖχαν φάσιν μειώσεως τῆς συγκομιδῆς, ὑπερχρεώσεως τῶν χωρικῶν καὶ πωλήσεως τῆς γῆς στοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες. Πάντως, πρὸς τὸ τέλος τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου τὸ ἀγρόκτημα ἄρχισε νὰ παίζει πρωτεύοντα ρόλον, δηλαδὴ τὸν ρόλον ποὺ μέχρι τότε ἔπαιζαν τὰ χωριά, σὲ μιὰ οἰκονομίαν προσανατολισμένην στὴ ζήτησιν, μὲ αὔξησιν τοῦ ἐγγυήματου μέρους τῆς. Οἱ γαιοκτῆμονες καὶ οἱ κάτοχοι ἀγροκτημάτων ἀποτελοῦσαν ἓνα κόσμον τελείως διαφορετικὸν ἀπὸ ἐκεῖνον τῶν χωρικῶν. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες ἀνῆκαν στίς κατώτερες τάξεις τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας. Τὸ ἴδιον, ὅμως, δὲν ἴσχυε καὶ γιὰ πολλὰ Μοναστήρια καὶ Μητροπόλεις. Ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη διοικήσεως τῶν ἀγροκτημάτων ἀπὸ κατάλληλον προσωπικόν, τὴ στιγμὴν ποὺ τὸ κράτος ἦταν ὁ μεγάλος γαιοκτῆμων. Ἡ ἐκκλησία, κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου, κατέλαβε τὴ δευτέρην θέσιν στὴν αὐτοκρατορίαν. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία κατὰ τὸν 12ο αἰῶνα ἀναπτύχθηκε μὲ ἐπιταχυνόμενον ρυθμό. Ὁ κύριος λόγος αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως, ἐκτὸς τῶν δημογραφι-

κων συνθηκών, είχε σχέση με την αύξουσα τάση οργανώσεως της αγροτικής ζωής.

Μεταξύ του 12ου και των επόμενων τριών αιώνων παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες, αλλά και σοβαρές διαφορές. Οί συνθήκες αυτές επηρέασαν και την αγροτική οικονομία, της οποίας η διαμόρφωση κατά την περίοδο από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα εξετάζεται από την κα Άγγελική Λαίου στο δεύτερο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους. Και εδώ προτάσσεται η εξέταση του πληθυσμού ως σημαντικού προσδιοριστικού παράγοντος της παραγωγής και του χωριού ως της πιο σημαντικής οικιστικής μονάδας. Ακολουθεί ανάλυση της λειτουργίας της παραγωγής, στην οποία διαπιστώνεται ότι υπήρχε συνδυασμός αυτοκαταναλώσεως, αλλά και διαθέσεως μέσω της αγοράς, σε αναλογίες που εποικίλλαν. Υπήρχαν αγορές για όλα τα αγροτικά προϊόντα σε όλες σχεδόν τις περιοχές. Πληροφορίες που αφορούν στην παραγωγή και τα προϊόντα της παρέχονται, σε περιφερειακή βάση, για τη Μικρά Ασία, το Δεσποτάτο του Μωρέως, την Ήπειρο και Θεσσαλία και τη Μακεδονία και Θράκη. Όπως στην προηγούμενη περίοδο έτσι και στην καλύπτουσα τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, τα μεγάλα αγροκτήματα έπαιζαν σημαντικό ρόλο. Μικρά κτήματα χωρικών υπήρχαν, αλλά αντιμετώπιζαν δυσκολίες επιβιώσεως. Ως προς τους άστους που κατείχαν γεωργική γη, την ένοικιάζαν ή την καλλιεργούσαν με άγρεργάτες. Για τις επί μέρους κατηγορίες αγροκτημάτων, καλλιεργειών και προϊόντων, με βάση τις διαθέσιμες υποτυπώδεις ποσοτικές πληροφορίες, γίνονται εκτιμήσεις των εισοδηματικών εισπράξεων και αποδόσεων. Η γενική διαπίστωση είναι ότι η αγροτική οικονομία, ενώ από τον 13ο έως τα μέσα του 14ου αιώνα ήταν παραγωγική και ένσωματωμένη στη γενική οικονομία, από το πρώτο ήμισυ του 14ου αιώνα τα πολλαπλά προβλήματα που έμφανίσθηκαν συνετέλεσαν σε μείωση της παραγωγής και ανακατανομή της ιδιοκτησίας αγροτικής γης υπέρ των κατεχομένων από τα Μοναστήρια. Έτσι, για να μπορέσει να ανακάμψει η αγροτική οικονομία έπρεπε να αποκατασταθούν οι αναγκαίες συνθήκες, πράγμα που έμελλε να συμβεί με την εγκατάσταση των Οθωμανών στα Βαλκάνια. Η εξέταση της βυζαντινής αγροτικής οικονομίας κλείνει με τη μελέτη από τον κ. Pierre Toubert, στο τρίτο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους, της σχέσεως του Βυζαντίου με τον Μεσογειακό αγροτικό πολιτισμό.

Στο Τρίτο Μέρος, μετά τα τρία κεφάλαια, στα όποια ήδη αναφερθήκαμε —που αφορούν στην αγροτική οικονομία— ακολουθούν δέκα όκτώ κεφάλαια

πού πραγματεύονται την παραγωγή στα πλαίσια της αστικής οικονομίας του Βυζαντίου. Από τα κεφάλαια αυτά τα έννέα πρώτα έχουν μακροοικονομικό, ως επί το πλείστον περιεχόμενο, ενώ τα λοιπά έννέα αποτελούν ειδικές μελέτες για συγκεκριμένες πόλεις της αυτοκρατορίας. Όπως στην αγροτική παραγωγή έτσι και στην αστική, η εξέταση γίνεται σε δύο περιόδους. Στο τέταρτο κεφάλαιο ο κ. Gilbert Dagron έρευνά την περίοδο από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα, αρχίζοντας με μια γενική επισκόπηση της εξέλιξης της βυζαντινής πόλεως και της οικονομίας της. Στο κεφάλαιο αυτό αναλύεται συστηματικά η κοινωνική δομή της παραγωγής και του εμπορίου, με επικέντρωση της ανάλυσεως στη φύση, τις αρμοδιότητες και τις δυνατότητες επηρεασμού που είχαν στην αστική οικονομία τόσο τα διάφορα όργανα του κράτους όσο και οι κοινωνικές και επαγγελματικές ενώσεις. Οι επαγγελματικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στις πόλεις ομαδοποιούνται σε τρεις κατηγορίες: Η πρώτη αφορά στην ένασχοληση με το χρήμα, δηλαδή με τη χρηματοδότηση της αστικής οικονομίας, ή δεύτερη κατηγορία αφορά στην ύφαντουργία, όπου η εμφάνιση δίδεται στην επεξεργασία του μεταξίου και η τρίτη κατηγορία αφορά στον έφοδιασμό με τρόφιμα. Στο πέμπτο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους ο κ. Klaus - Peter Matschke επεκτείνει την έρευνα στην ύστερη βυζαντινή περίοδο (13ος έως 15ος αιώνας). Κατά την περίοδο αυτή η αστική ανάπτυξη συνεχίσθηκε, αλλά υπό προϋποθέσεις, πλέον, όχι τόσο ευνοϊκές. Πάντως, ο οικονομικός χαρακτήρας των βυζαντινών πόλεων δεν υπέστη σοβαρές μεταβολές. Οι πόλεις, που συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος της αριστοκρατίας, υπήρξαν, πρωτίστως, κέντρα καταναλώσεως υλικών αγαθών, όπου εύρεα στρώματα του πληθυσμού είχαν αρχίσει να κάνουν χρήση του έντοκου δανεισμού. Κατά τον 15ο αιώνα, τουλάχιστον όλες οι μεγαλύτερες πόλεις διέθεταν τσους βιοτέχνες και τεχνίτες, ώστε όχι μόνο επαρκούσαν για την κάλυψη των βασικών αναγκών του πληθυσμού, αλλά πολλοί να μεταναστεύουν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Δύσεως. Πρόβλημα προσφοράς εξειδικευμένης εργασίας μπορεί να μην υπήρχε, όμως οι συνθήκες για τη χρησιμοποίησή της χειροτέρευαν.

Έγγύτερη εξέταση της βυζαντινής πόλεως κατά την περίοδο από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα γίνεται στο έκτο κεφάλαιο από τον κ. Χαράλαμπο Μπούρα. Το αντικείμενο αυτό, από θεωρητικής απόψεως, είναι πολύ εκτεταμένο και πολύπλοκο, όχι μόνο διότι οι πόλεις ήταν πολλές, αλλά και διότι κατά τους όκτώ αυτούς αιώνες αναπτύχθηκε μία δυναμική μεταβολών, της οποίας τα αποτελέσματα διαφέρουν από περίπτωση σε περίπτωση. Λόγω της ελλείψεως ομοιομορφίας

στις διαθέσιμες πληροφορίες, επισημαίνεται η ανάγκη εξαντλητικής αρχαιολογικής έρευνας ώστε να σχηματισθεί λεπτομερής και αξιόπιστη εικόνα των μεσαιωνικών πόλεων της αυτοκρατορίας, η οποία θα παρείχε πολύτιμο υλικό για τη μελέτη της οικονομικής ιστορίας του Βυζαντίου. Αξιοσημείωτη στη Μεσαιωνική Κωνσταντινούπολη είναι η μελέτη του κ. Paul Magdalino, που περιέχεται στο επόμενο έβδομο κεφάλαιο και αναφέρεται, ειδικότερα, στο κτηριακό της περιβάλλον και στην αστική της ανάπτυξη.

Στα πλαίσια πάντοτε της αστικής οικονομίας εξετάζονται, στη συνέχεια, σε πέντε κεφάλαια όρισμένες παραγωγικές δραστηριότητες, οι οποίες είχαν μείζονα σημασία στη βυζαντινή οικονομία. Έτσι, στο όγδοο κεφάλαιο του Τρίτου Μέρους ο κ. Χαράλαμπος Μπούρας μελετά τα προβλήματα της οικοδομικής δραστηριότητας, για τα οποία διαπιστώνεται ότι, λόγω έλλειψης σχετικών στοιχείων, δεν υπάρχει δυνατότητα τεκμηριωμένης απάντησης. Ωστόσο, διατυπώνονται κάποιες θέσεις σχετικά με τις μεθόδους παραγωγής που εφαρμόζονται στα μεγάλα δημόσια έργα και στις μικρές οικοδομικές εργασίες, αλλά και τις διαφορές που υπήρχαν από περίοδο σε περίοδο. Στο ένατο κεφάλαιο ο κ. Anthony Cutler επιχειρεί, με τις πτωχές μαρτυρίες που είναι διαθέσιμες, να παρουσιάσει τις δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο Βυζάντιο γύρω από όρισμένες τέχνες, που είναι τα μωσαϊκά τοίχων, η ζωγραφική εικόνων, η κατασκευή μεταλλικών αντικειμένων, το σμάλτωμα, η επεξεργασία ελεφαντοστού και η διακόσμηση βιβλίων. Στο δέκατο κεφάλαιο ο Νικόλαος Οικονομίδης εξετάζει τα υλικά που χρησιμοποιούντο στη γραφή και τη διαδικασία συγγραφής βιβλίων, σε μια περίοδο κατά την οποία η εμφάνιση του χαρτιού άνοιξε νέους ορίζοντες στις σχετικές δραστηριότητες. Στο ένδεκατο κεφάλαιο η κα Véronique François και ο κ. Jean -Michel Spieser ασχολούνται με την αγγειοπλαστική και την υαλοουργία, στηριζόμενοι περισσότερο στα εύρηματα των αρχαιολογικών ανασκαφών και λιγότερο σε γραπτές πηγές. Στο δωδέκατο κεφάλαιο ο κ. Christopher Entwistle παρέχει πληροφορίες για τα μέτρα και σταθμά που χρησιμοποιούντο στη βυζαντινή οικονομία.

Όπως ήδη είπαμε εισάγοντας στο τμήμα που αφορά στην αστική παραγωγή, τα τελευταία έννεα κεφάλαια του Τρίτου Μέρους αποτελούν ειδικές μελέτες για συγκεκριμένες πόλεις της αυτοκρατορίας, που σκοπό έχουν να επικουρήσουν την ανάλυση που προηγήθηκε. Θα περιορισθούμε να αναφέρουμε τους τίτλους και τους συγγραφείς των κεφαλαίων αυτών, τα οποία πρέπει να αναγνωρισθεί ότι παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες για την αστική οικονομία του Βυζαντίου.

Πρόκειται για τὰ κεφάλαια: «Σάρδεις» τοῦ κ. Clive Foss καὶ τῆς κας Jane Ayer Scott, «Ἡ ἀστική οἰκονομία τῆς Περγάμου» τοῦ κ. Klaus Rheidt, «Θήβες» τῆς κας Ἀσπασίας Λούβη-Κίτση, «Μεσαιωνική Ἀθήνα» τῆς κας Μαρίας Καζανάκη - Λάππα, «Κόρινθος» τοῦ κ. G.D.R. Sanders, «Νομισματική κυκλοφορία στὴν Κόρινθο ἀπὸ τὸ 976 ἕως τὸ 1204» τῆς κας Βάσως Πέννα, «Χερσὼν καὶ ἡ περιοχὴ τῆς» τῆς κας Anne Bortoli καὶ τοῦ κ. Michel Kazanski, «Πρεσθλάβα» τοῦ κ. Ivan Jordanov καὶ «Τούρνοβο, 6ος ἕως 14ος αἰώνας» τοῦ κ. Konstantin Dochev.

*
* *

Τὰ ἑπτὰ κεφάλαια τοῦ Τετάρτου Μέρους πραγματεύονται τὴν ἀνταλλακτικὴν πλευρὰ τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἡ ὁποία προσδιόριζε, σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, τὴν κατανομὴ τοῦ παραγόμενου προϊόντος, ἀλλὰ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ Μέρους αὐτοῦ ἡ κα Ἀγγελικὴ Λαΐου ἀναλύει τίς ἔννοιες τῶν οἰκονομικῶν καὶ μὴ οἰκονομικῶν ἀνταλλαγῶν. Στὸ Βυζάντιο, ὁ ἀντιπραγματισμὸς ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῶν συναλλαγῶν, οἱ ὁποῖες βαθμιαίως ἐγχορηματίσθηκαν. Ἡ οἰκονομία τῶν ἀνταλλαγῶν ἀντιμετωπίζεται ὡς δυναμικὴ διαδικασία, στὴν ὁποία τὸ ἐμπόριο προέκυψε ἀπὸ μὴ οἰκονομικῆς ἀνταλλαγῆς καὶ περιορισμένες συναλλαγές, ὅπως ἐκεῖνες τοῦ ἀντιπραγματισμοῦ ποὺ ἐξελίχθηκαν σὲ ἐγγρήματες πράξεις τῆς ἀγορᾶς. Ἡ δυναμικὴ αὐτὴ διαδικασία μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια διαφόρων παραγόντων. Κατὰ τὴν ἀνάλυση τῆς βυζαντινῆς ἀνταλλακτικῆς οἰκονομίας πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψη οἱ ἰδιαιτερότητες, ἀλλὰ καὶ οἱ διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἐπὶ μέρους περιόδων. Πάντως, μὴ οἰκονομικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀνταλλαγῆς ὑπῆρχαν σὲ ὅλες τίς περιόδους στὸ Βυζάντιο.

Οἱ εἰδικὲς συνθῆκες ποὺ διαμορφώθηκαν, ἀπὸ πλευρᾶς ἀνταλλαγῶν, στὶς περιόδους ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸν 13ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα ἐξετάζονται στὰ ἐπόμενα δύο κεφάλαια ὡς ἑξῆς: Στὸ δεῦτερο κεφάλαιο τοῦ Τετάρτου Μέρους ἡ κα Ἀγγελικὴ Λαΐου διαιρεῖ τὴν πρώτη περίοδο σὲ τρεῖς ὑποπερίόδους, ποὺ εἶναι ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τίς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰῶνα, ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸν 10ο αἰῶνα καὶ ἀπὸ τὸν 11ο ἕως τὸν 12ο αἰῶνα. Καὶ στὶς τρεῖς αὐτὲς ὑποπερίόδους ἀντικείμενο ἔρευνας ἀποτελοῦν οἱ μὴ οἰκονομικῆς ἀνταλλαγῆς, οἱ οἰκονομικῆς ἀνταλλαγῆς, ὁ ρόλος τῶν ἐμπόρων, οἱ ἀγορὲς καὶ οἱ ἐκθέσεις καὶ οἱ νομισματι-

κοί και πιστωτικοί μηχανισμοί. Το γενικό συμπέρασμα που συνάγεται από την έμπεριστατωμένη αυτή εξέταση είναι ότι η βυζαντινή οικονομία εξελίχθηκε σε μια μικτή οικονομία, στην οποία επικρατούσε το ελεύθερο εμπόριο, αλλά υπήρχε και κρατική παρέμβαση. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο όγκος των συναλλαγών αυξήθηκε, ο ρόλος του βυζαντινού εμπορίου ενισχύθηκε, η ανταλλακτική οικονομία δραστηριοποιήθηκε, αλλά υπήρχαν εμπόδια, καθώς και αρνητικοί παράγοντες. Στο τρίτο κεφάλαιο ο κ. Klaus-Peter Matschke έρευνά και αξιολογεί την ανταλλακτική οικονομία στην ύστερη Βυζαντινή περίοδο, καταλήγοντας στη διαπίστωση ότι το κράτος δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει τον πλήρη έλεγχο των εξωτερικών και εσωτερικών οικονομικών δυνάμεων. Έτσι, βαθμιαίως, απώλεσε τη δυνατότητα επηρεασμού του εμπορίου και τους μηχανισμούς των τιμών. Αλλά και η ιδιωτική εμπορική δραστηριότητα δέχθηκε δυσμενείς επιδράσεις από τις κρίσεις της εξωτερικής πολιτικής και την εσωτερική διάβρωση της αυτοκρατορίας.

Οι εξωτερικές εμπορικές σχέσεις του Βυζαντίου εξετάζονται από τον κ. John Day στο τέταρτο κεφάλαιο του Τετάρτου Μέρους, στα πλαίσια του εμπορίου που διεξήγετο κατά τον μεσαίωνα μεταξύ της Ευρώπης και της Έγγυς Ανατολής. Παρέχονται όρισμένες γενικές, αλλά χαρακτηριστικές, πληροφορίες για την εξέλιξη του ισοζυγίου του εμπορίου αυτού, το οποίο, σημειωτέον, ήταν μονίμως ελλειμματικό για τη Δύση. Στο πέμπτο κεφάλαιο η κα Cécile Morrisson και ο κ. Jean - Claude Cheynet συγκέντρωσαν από διάφορες πηγές ποσοτικά δεδομένα τιμών και μισθών, που αφορούν σε διάφορες χρονολογίες, ως επί το πλείστον της ύστερης βυζαντινής περιόδου και διαφόρους τόπους της αυτοκρατορίας, τα οποία, όμως, όπως και οι συγγραφείς αναγνωρίζουν, είναι, όπωςσδήποτε, μειωμένης αξιοπιστίας. Αυτό, βέβαια, δεν εμποδίζει τη συναγωγή όρισμένων χρήσιμων συμπερασμάτων. Και οι μὲν τιμές (σε χρυσό) φαίνεται ότι παρέμειναν σταθερές από τον 6ο έως τον 11ο αιώνα, αλλά άρχισαν να ανέρχονται από τις αρχές του 13ου αιώνα. Ός προς τα εισοδήματα, εκείνα των μεσαίων και κατωτέρων κοινωνικών τάξεων, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, παρουσίασαν σχετική αύξηση. Το Τέταρτο Μέρος κλείνει με δύο ειδικά θέματα, από τα οποία το ένα (κατά σειράν έκτο), που αναπτύσσεται από την κα Χάρη Καλλιγιά, αφορά στη γεωγραφία, τον πληθυσμό, τους θεσμούς και τα προνόμια, την παραγωγή και το εμπόριο και τη ναυτιλιακή δραστηριότητα της Μονεμβασίας από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα και το άλλο (κατά σειράν έβδομο), που αναπτύσσεται από τον κ. Frederick van Doorninck, Jr., αφορά στα βυζαντινά ναύαγια.

*
* *

Τὸ Πέμπτο Μέρος τοῦ βιβλίου ἀναφέρεται σὲ δύο πολὺ σημαντικὰ θέματα, ποὺ εἶναι τὸ χρῆμα καὶ ὁ ρόλος τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἀπὸ τὴν κα Cécile Morrisson ἡ ἔκδοση καὶ κυκλοφορία τοῦ βυζαντινοῦ χρήματος. Ὡς πρὸς τὴν προσφορὰ χρήματος γίνεται, ἐν πρώτοις, ἀναφορὰ στὴν παραγωγή νομισμάτων καὶ τὴ διοικητικὴ τῆς ὀργάνωσιν. Περιγράφεται τὸ νομισματικὸ σύστημα τοῦ Βυζαντίου καί, εἰδικότερα, ἡ ἐξέλιξίς του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὶς ἐπαρχίες. Ἀναλύονται οἱ προσδιοριστικοὶ παράγοντες τῶν διακυμάνσεων τῆς προσφορᾶς χρήματος, μὲ ἐμφάση στὶς πηγὲς προμήθειας τῶν νομισματικῶν μετάλλων. Στὴ συνέχεια, ἐξετάζεται ἡ ζήτησις χρήματος, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἐγχρηματισμό, τοῦ ὁποῖου τὸ ἐπίπεδο στὴν πρωτεύουσα καὶ στὶς ἐπαρχιακὰς πόλεις, ποὺ ἦταν κοντὰ σὲ συγκοινωνιακὰς ἀρτηρίες, διέφερε πολὺ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἐπίπεδα στοὺς ἀπομακρυσμένους ἀστικούς οἰκισμοὺς καὶ στὶς ἀγροτικὰς περιοχάς. Ἀκολούθως, παρακολουθεῖται ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν αὐτοκρατορία ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα, τόσο στὴ φάσιν ἀνόδου τῆς (8ος ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰῶνα) ὅσο καὶ στὴ φάσιν διεισδύσεως τοῦ ξένου νομίσματος (ἀρχὲς τοῦ 13ου ἕως τὸν 15ο αἰῶνα). Παραλλήλως, παρακολουθεῖται καὶ ἡ διάδοσις τοῦ βυζαντινοῦ χρήματος ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας. Συμπλήρωμα στοὺς νομισματικούς μηχανισμούς τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως ἀποτελεῖ ἡ ἐργασία τοῦ κ. John Day ποὺ περιέχεται στὸ δεῦτερο κεφάλαιο.

Μέχρι τώρα, κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τῶν διαφορῶν θεμάτων ἐπανειλημμένως ἐγινε ἀναφορὰ σὲ κρατικὰς παρεμβάσεις στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τοῦ Βυζαντίου. Στὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ Πέμπτου Μέρους τοῦ βιβλίου γίνεται συστηματικὴ ἐξέτασις τοῦ ρόλου τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία, παρὰ τὴν ἀνεπάρκειαν τοῦ διαιθεσίμου ἀρχαίου ὕλικου. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς δημοσιονομικῆς ὀργάνωσεως ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 9ο αἰῶνα. Κατὰ τὴν περίοδον ἀπὸ τὸν 9ο ἕως τὸν 11ο αἰῶνα ἡ κρατικὴ οἰκονομία κατέστη σχεδὸν ἐγχρήματη, τουλάχιστον ὡς πρὸς τοὺς βασικοὺς φόρους καὶ τὶς ἀμοιβὰς ποὺ κατέβαλλε τὸ κράτος γιὰ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ χρησιμοποιοῦσε. Ὅμως, στὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς τὸ Βυζάντιον περιῆλθε σὲ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κρίσιν, ποὺ ἔφερε τὸ κράτος στὰ πρόθυρα τῆς καταστροφῆς. Ἡ κατάστασις ἀλλάξε κατὰ τὴν ἐπόμενη

περίοδο (12ος έως 15ος αιώνας), κατά την οποία η κρατική οικονομία χαρακτηρίζεται από την παροχή προνομίων. Στους δύο πρώτους αιώνες το κράτος βαθμιαίως ισχυροποιήθηκε, ενώ στους δύο επόμενους καδίστατο συνεχώς ασθενέστερο.

Τα πρώτα τρία κεφάλαια του Πέμπτου Μέρους πλαισιώνονται από άλλα πέντε, τα οποία φέρουν τον γενικό τίτλο: Νομικές πλευρές της οικονομίας. Στα κεφάλαια: Τέταρτο, πέμπτο και έκτο ή κα Έλευθερία Παπαγιάννη έρευνά, αντιστοίχως, το νομικό σύστημα σε σχέση με την ιδιοκτησία της Εκκλησίας, περιπτώσεις άσκησης του δικαιώματος προαγοράς (προτιμήσεως) υπό το φώς των βυζαντινών νόμων και τη βυζαντινή νομοθεσία που αναφέρεται στην οικονομική δραστηριότητα. Τέλος, από τα δύο τελευταία κεφάλαια του Πέμπτου Μέρους, το έβδομο περιέχει μελέτη του Δημητρίου Γκόφα για τον βυζαντινό νόμο περί τόκου και το όγδοο μελέτη της κας Όλγας Μαριδάκη - Καρατζά για τις νομικές πλευρές της χρηματοδότησης του έμπορίου.

*
* *

Και έρχομαι στο Έκτο —και τελευταίο— Μέρος του βιβλίου που περιλαμβάνει δύο κεφάλαια γραμμένα από την κα Άγγελική Λαΐου, από τα οποία το ένα αναφέρεται στην οικονομική σκέψη και ιδεολογία των Βυζαντινών και το άλλο παρέχει μιá γενική θεώρηση της βυζαντινής οικονομίας. Πρόκειται για πολύ ενδιαφέρουσες αναλύσεις που δίδουν άπαντήσεις σε κρίσιμα έρωτήματα και που έλειπαν έως τώρα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Μέσα σε σχετικά περιορισμένη έκταση γίνεται διεισδυτική εξέταση τόσο των θεσμών όσο και των οικονομικών λειτουργιών που αναπτύχθηκαν στο Βυζάντιο και μάλιστα σε σύγκριση με όσα συνετελέσθησαν τον μεσαίωνα στη Δύση. Η ανάλυση αυτή συμπληρώνεται με μιá γενική αξιολόγηση της πορείας της οικονομίας, για την οποία διατυπώνονται εύστοχες παρατηρήσεις σχετικά με τα διαρθρωτικά προβλήματα, αλλά και τα έπιτεύγματά της κατά τον χίλιετη βίο της.

Ειδικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται, στην αρχή, διάκριση μεταξύ ιδεολογίας και οικονομικής σκέψης. Ένώ, δηλαδή, η οικονομική σκέψη διαλαμβάνει ζητήματα που έχουν άμεση σχέση με την οικονομική πράξη (κέρδος, έπιτόκιο, σχηματισμός τιμών), η ιδεολογία έχει γενικότερο περιεχόμενο, άφοū καλύπτει κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές πλευρές. Όμως, παρ' όλη τη

διαφορά αυτή, ή ιδεολογία επηρεάζει την οικονομική σκέψη, αλλά και την οικονομική πράξη. Ός προς την έκταση στην οποία οι οικονομικές ενέργειες επηρεάζονται από την ιδεολογία, διατυπώθηκε ή άποψη ότι οι Βυζαντινοί ήταν πιό συντηρητικοί στις ιδεολογικές διακηρύξεις τους από ό,τι ήταν στην πράξη. Φυσικά, ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής ιδεολογίας του Βυζαντίου εξέφραζε τις χριστιανικές θέσεις. Διαπιστώνεται δέ ότι στη βυζαντινή σκέψη και πράξη υπήρχε πάντοτε ένα σταθερό εξισορροπητικό στοιχείο μεταξύ της άρχης της ελευθερίας των συναλλαγών και της άρχης της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Στο Βυζάντιο συνυπήρχαν οι ιδέες των ελευθέρων διαπραγματεύσεων και της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης. Όλοκληρωμένη καταγραφή της οικονομικής σκέψης των Βυζαντινών κατά τις τελευταίες δεκαετίες της αυτοκρατορίας περιέχει το έργο του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος, το οποίο στηρίζεται στις πλατωνικές ιδέες. Χρησιμοποιώντας το έργο αυτό, αναπτύσσεται ή θεωρία της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, στην οποία υπάρχουν πολλές πρωτότυπες αντιλήψεις, όπως ότι ίσης σημασίας προς τους λοιπούς παραγωγικούς συντελεστές είναι ή ασφάλεια που παρέχεται από τον στρατό, τη διοίκηση και τον αυτοκράτορα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του Έκτου Μέρους συνοψίζονται τὰ σημαντικότερα εύρηματα που προέκυψαν από τὰ προηγούμενα κεφάλαια σχετικά με την πορεία και την ανάπτυξη της βυζαντινής οικονομίας από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα. Διακρίνονται: Η περίοδος της αναδιοργάνωσης (7ος έως αρχές 9ου αιώνα), ή περίοδος της ανθήςσεως, που περιλαμβάνει την υποπερίοδο της συγκρατημένης ανόδου (9ος και 10ος αιώνες) και την υποπερίοδο της απογειώσεως (11ος και 12ος αιώνες) — για την οποία παρατίθεται ένα άπλό, αλλά πολύ χαρακτηριστικό, υπόδειγμα λειτουργίας της οικονομίας — ή «χαμένος» 13ος αιώνας, κατά τον οποίο υπήρξαν στην οικονομία φαινόμενα αποδιαρθρώσεως, ενώ ή οικονομία της Δυτικής Ευρώπης θρυσκόταν σε φάση ανόδου και, τέλος, ή περίοδος της τελευταίας κρίσεως (από τον 13ο έως τὰ μέσα του 15ου αιώνα). Το γενικό συμπέρασμα που συνάγεται από την ανάλυση αυτή είναι ότι ή βυζαντινή οικονομία υπήρξε κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της ιστορίας της μιά μικτή οικονομία, που περιελάμβανε ένα μεγάλο κράτος και πολλές μικρές επιχειρηματικές μονάδες, κυβερνητική έποπτεία, παρέμβαση, ακόμη και ρύθμιση, καθώς και στοιχειά ελεύθερης αγοράς, περιοριστικές και μη περιοριστικές ιδεολογίες.

*
* *

Ἡ κα Λαΐου, ὡς ὑπεύθυνη τοῦ ἔργου, προγραμματίσει, ἐπέβλεψε καί, τελικά, τιθάζουσε ἓνα τεράστιο ὕλικο, καταλήγοντας σέ πολὺ ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις. Τὸ μορφοποίησε μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐξέταση, στὴν ἴδια βάση, τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας καί, ἐπὶ πλέον, ἡ συγκριτικὴ ἀξιολόγηση τῆς οἰκονομίας αὐτῆς καὶ τῆς οἰκονομίας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ μάλιστα σὲ μεταγενέστερες ἐποχές. Καὶ αὐτὸ ἐπετεύχθη χωρὶς ποσοτικὴ ἀνάλυση, μὲ ἐλάχιστη χρῆση ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, ἀλλά, κυρίως, μὲ ἀξιοποίηση τῶν σχετικῶς πτωχῶν ποιοτικῶν πληροφοριῶν, ποὺ εἶναι διαθέσιμες καὶ ἐμπλουτίσθηκαν τελευταίως μὲ τὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν. Αὐτὸ ἀποτελεῖ καὶ ἀπάντηση στοὺς οἰκονομικοὺς ἀναλυτές, οἱ ὅποιοι διστάζουν ἢ καὶ ἀποφεύγουν νὰ ἐπιχειρήσουν ἔρευνα, ἂν δὲν διαθέτουν στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ ἓναν ἀριθμὸ, στρατηγικῆς σημασίας, οἰκονομικῶν μεταβλητῶν.

Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ συμπλήρωση τῆς συνδυαστικῆς ἐργασίας μὲ ἐιδικὲς μελέτες (case studies ἢ special topics), οἱ ὁποῖες, ἐνῶ δὲν διασποῦν τὴν ἐνιαία δομὴ τοῦ ἔργου, ἀντιθέτως συνεισφέρουν στὴν ἔρευνα τῶν οἰκονομικῶν συνθηκῶν καὶ ἐξελίξεων μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ ἐπιτυγχάνεται, ταυτοχρόνως, καὶ ἓνα εἶδος διασταυρώσεως τῶν πληροφοριῶν.

Πέραν τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς μεγάλης σημασίας τοῦ ἔργου ποὺ ἐπετέλεσε ἡ κα Λαΐου, θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ τονίσω καὶ τὴ συμβολὴ στὴ δημιουργία τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὅλων τῶν ἄξιων συνεργατῶν - ἐρευνητῶν, ποὺ προσέφεραν τὸν μόχθο τους γιὰ τὴν ἐπίτευξή του. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ παραλείψω νὰ ἀναφερθῶ καὶ στοὺς χορηγοὺς τῆς ἐκδόσεως καὶ ἰδίως στὸν πρῶτον Διοικητὴ τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος κ. Εὐθύμιο Χριστοδούλου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἡ ἰδία ἡ κα Λαΐου γράφει στὸν Πρόλόγό της, «ἔδειξε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, ἀναγνωρίζοντας τὴ σημασία τοῦ Βυζαντίου στὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος».

Ἀπὸ πλευρᾶς περιεχομένου καὶ διαπιστώσεων τῆς ἔρευνας, ἔχοντας διεξέλθει τὴν ἱστορικὴ καταγραφή τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, τῆς ὁποίας τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ προσπάθησα νὰ παρουσιάσω, θεωρῶ ὅτι ἀπὸ τὴν καταγραφή αὐτὴ ἀβιάστως προκύπτει ἡ ἀκροτελεύτια διαπίστωση τῆς κας Λαΐου ὅτι «μέσα

στά περιθώρια που ἐτίθεντο ἀπὸ τὶς μεσαιωνικὲς συνθήκες, ἡ βυζαντινὴ οἰκονομία ὑπῆρξε πολὺ ἐπιτυχὴς γιὰ ἓνα πολὺ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, τόσο ἀπὸ πλευρᾶς ἀναπτύξεως, ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς σταθερότητας». Ὡστόσο, πέραν τῶν ὁποίων διαπιστώσεων γιὰ τὴ φύση, τὴ διάρθρωση καὶ τὴ διαχρονικὴ πορεία τῆς βυζαντινῆς οἰκονομίας, κλείνοντας τὴν παρουσίαση αὐτὴ, δὲν μπορῶ νὰ μὴν τονίσω τὴν ἱκανοποίησιν ποὺ νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διακατέχει κάθε οἰκονομολόγο —καὶ φρονῶ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ συμβαίνει καὶ σὲ κάθε ἱστορικὸ— διότι, ὅπως καὶ στὴν ἀρχὴ διεπίστωσα, ἐπὶ τέλους καλύφθηκε —καὶ μάλιστα μὲ ἐπιτυχῇ τρόπο— τὸ κενὸ ποὺ ὑπῆρχε μέχρι τώρα ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν ἐνὸς κατάλληλου συγγραμματος τῆς βυζαντινῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας.